

Свідомість: онтологічний статус

Проблема свідомості належить до «вічних» проблем філософії. Роздуми філософів про походження, сутність та роль свідомості в діяльності людини й пізнанні традиційно займали і займають важливе місце у всіх філософських системах. І це зрозуміло, адже, вивчаючи свідомість, ми пізнаємо самих себе.

У найзагальнішому вигляді проблема свідомості – це проблема існування й сутності духовної, безтілесної, нематеріальної субстанції. Філософи в різні історичні часи називали її по-різному: душа, світовий розум, ідея, дух, мислення, абсолютний дух, світова воля, свідомість, але загальною в усі часи була переконаність у тому, що свідомість має особливі властивості, які відрізняють її від навколишнього матеріального світу. Загальною для більшості філософських систем є також проблема співвідношення свідомості (духу, душі) й матерії.

Свідомість є надзвичайно специфічним, непередметним об'єктом вивчення. Його неможливо побачити, виміряти, зафіксувати у вигляді об'єктивних даних. До того ж свідомість неодмінно наявна в кожному образі сприйняття, вона миттєво пов'язує, співвідносить наші відчуття, поняття, думки, почуття без нашої на те згоди і контролю. Свідомість неможливо виокремити із цього змістового зв'язку, оскільки поза ним вона не існує. З огляду на це навіть у сучасній філософії є різні підходи до визначення змісту свідомості, а також сумніви щодо можливості з'ясування її природи.

Проблема свідомості багатогранна. Вона перебуває в центрі уваги багатьох наук. Свідому діяльність людини вивчають фізіологія, медицина, психологія, кібернетика та деякі інші науки. По-своєму осмислюють її мистецтво та релігія. Аналізом же свідомості в цілому, у контексті інших видів діяльності людини та суспільства, займається філософія. Вона намагається відповісти на питання: що таке свідомість із точки зору філософії; як виникла свідомість людини; якими є її основні властивості, функції та структура?

§ 1. Проблема свідомості у філософії. Гене́за свідомості та її сутність

Проблема свідомості є однією з найскладніших і найзагадковіших. Найперші труднощі її розуміння та вивчення значною мірою пов'язані з тим, що ми не можемо спостерігати явище свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо його вимірювати, досліджувати за допомогою різних приладів. Тому впродовж багатьох століть свідомість залишалася таємницею. Це завжди сприяло містифікаціям її природи і сутності. Так, ще в стародавні часи виникло уявлення про свідомість як вияв душі – таємничої «чуттєво-надчуттєвої» істоти, відповідальної за людське життя і певні стани людського тіла. Характерним для цих поглядів було те, що душа не відокремлювалася від тіла, ще не існувало поділу на матеріальне та ідеальне. Це також стосується перших філософських теорій. На початкових стадіях свого розвитку грецька філософська думка не знала поняття «ідеального» як особливої протилежності чуттєво-предметному матеріальному. З часом душа стала розглядатися як якась нематеріальна субстанція, нібито незалежна від матерії, здатна самостійно існувати, безсмертна і вічна. Уперше ці погляди теоретично обґрунтовані і закріплені у філософії Сократа та його учня Платона. Геракліт основу свідомих дій людини називав «логосом», що тлумачилося як слово, думка, сутність самих речей. Цінність людського розуму визначалася залежно від міри залучення до цього логосу об'єктивного світопорядку. Узагалі ж в античній філософії свідомість причетна до розуму, що є космічним і виглядає як узагальнення дійсного світу, синонім універсальної закономірності.

У подальшому історико-філософському процесі проблема свідомості набувала найрізноманітніших тлумачень. З'ясувалось, однак, що більшість філософів пояснювали свідомість залежно від того, яку вони займали позицію в питанні співвідношення матерії та свідомості. Коротко охарактеризуємо ці позиції в основних напрямках філософії.

Ідеалістичні погляди на природу свідомості протягом століть набували різного змісту, але зводились до такого: свідомість – первинна, матерія – вторинна. Так, об'єктивний ідеалізм наділяє свідомість, яка існує незалежно від світу, десь поза світом і поза людиною, надматеріальним, надприродним характером. Свідомість не має ніякого відношення до мозку, дух не народжується, не виникає і не постає: свідомість живе своїм власним життям, розвивається, породжує явища

природи та історії. Таке твердження ідеалізму про існування свідомості безпосередньо стикається з теологією, яка стверджує, що свідомість людини є Божим даром: створюючи людину, Бог «вдихнув у неї дух живий», наділивши людину часткою божественного світла, таким чином, – це дар Божого розуму, який живе своїм власним життям і у своєму розвитку породжує явища природи та керує історією суспільства.

З точки зору дуалістів, матерія та свідомість – самостійні, рівноцінні начала. Це означає, що за свідомістю визнається повна незалежність від матерії. Як і матерія, свідомість є вічною, вона не виникла і не народжувалася. Відповідно відпадала й необхідність вирішення питання про її походження. Одним із видатних представників дуалізму був Рене Декарт, який вважав, що в основі світу лежать дві субстанції: духовна (мисляча) та тілесна (протяжна). Дуалізм був притаманний філософії Імануїла Канта. Близькою до дуалістичного тлумачення свідомості є концепція французького філософа, ученого і богослова П'єра Тейяра де Шардена, який вважав, що в земній матерії була замкнута певна маса елементарної свідомості, психічної енергії. Отже, свідомість так само первісна, як і матерія.

У 50-ті рр. XIX ст. набула досить великого поширення вульгарно-матеріалістична точка зору на свідомість. Вона називається так тому, що її прихильники (німецькі філософи Л. Бюхнер, К. Фогт та голландець Я. Молешот) розглядали свідомість грубо, спрощено, вульгарно. На їхній погляд, свідомість, думка «виділяються» мозком таким чином, як жовч печінкою або сеча нирками. Клімат, їжа тощо, на їхню думку, безпосередньо визначають спосіб мислення людини. Незважаючи на те що вульгарно-матеріалістична точка зору заперечена досягненнями сучасної науки, спроби звести свідомість до певного виду матерії виникають і досі. Наприклад, у зв'язку з успіхами електрофізіології було висунуто положення про те, що начебто думка є просто електромагнітними коливаннями, які випромінює мозок. Дійсно, мозок безперервно випромінює електромагнітні хвилі, які змінюють свій характер, якщо мозок починає активно працювати. Дослідження цих хвиль у разі хвороби дає змогу виявити, які ділянки мозку ушкоджено. Однак зміст думок за записаним на плівку визначити неможливо, бо вони не є матерією.

Механістично тлумачив свідомість і такий напрям, як *гілозоїзм* (від грец. *hylē* – речовина і *zoē* – життя). Його прихильники припуска-

ли можливість наявності відчуттів також у неживих предметів. На підтвердження цієї думки французький матеріаліст Дені Дідро посилався, наприклад, на куряче яйце і курча. Звідки в курчат здатність сприймати і відображати світ, коли яйце таких властивостей не має? Отже, цю здатність, міркував він, було закладено в самому яйці. Такі твердження привели деяких французьких матеріалістів до гілозоїзму, який одухотворяє всі матеріальні предмети. Оскільки всі предмети наділялися душою, то звідси логічно випливало, що свідомість – це дар, яким людина володіє з народження. Незрозумілим тільки було, куди свідомість зникає після смерті і куди вона дівається у психічно хворих. Незважаючи на загальну хибність гілозоїзму, він все ж таки містить раціональну думку, що носієм свідомості може бути тільки матерія, що свідомість слід тлумачити як її властивість.

Новий підхід до розуміння свідомості пов'язаний із виникненням діалектичного матеріалізму. З точки зору цього напрямку свідомість є похідною від матерії, вона вторинна й активна щодо неї. Джерела як усього живого, так і свідомості знаходяться в матерії, яка може рухатися і розвиватися самостійно. Діалектичний матеріалізм розглядає свідомість як продукт закономірного історичного розвитку матерії, її соціальної форми руху; як функцію, особливу властивість не всієї матерії, а лише особливим чином соціально організованої матерії (людського мозку); як суб'єктивний образ об'єктивного світу, який потрібний людині для адекватної практичної діяльності.

Що стосується сучасної світової філософії, то тлумаченням свідомості займається така галузь філософії, як феноменологія. Вона виникла в Німеччині на початку ХХ ст., існує в декількох варіантах: феноменологія Едмунда Гуссерля, Мартіна Хайдеггера, Макса Шелера, Жана-Поля Сартра, Моріса Мерло-Понті, серед яких основним варіантом вважається феноменологія Гуссерля. Термін «феноменологія» утворено з двох понять – феномен і логос, що мають грецьке походження: «феномен» – це те, що самовиявляється, самодемонструє себе, і «логос» – учення. У межах феноменології свідомість розглядається як специфічний регіон буття, котрий не можна зводити ні до яких відносин: ні до предметних, ні до спеціальних, ні до безсвідомої основи, самої свідомості. У Гуссерля йдеться про різноманітні феномени свідомості, у Хайдеггера – про феномен людського буття, у Сартра – про рефлексивне (буття – для себе), у Мерло-Понті – про одухотворене людське тіло.

Проблема свідомості посідає чільне місце і в інших зарубіжних філософських напрямках. Серед них – герменевтика, екзистенціалізм, психоаналіз, лінгвістична філософія, структуралізм, філософія життя та ін. Вони досягли значних результатів у процесі дослідження різних змістових аспектів свідомості, її внутрішньої логіки. Сьогодні дослідження філософів зосередились на співвідношенні «духу» і «тіла», фізичних і психічних станів тощо. Багато уваги приділяється питанням, які виникають на межі філософії і мови, когнітивної психології і комп'ютерного моделювання свідомості. Досі актуальною є проблема походження свідомості.

Сучасний матеріалістичний підхід до цієї проблеми залишається незмінним: матерія в процесі розвитку за певних обставин породжує розум. Розглянемо це докладніше. І для початку поставимо запитання: на основі яких властивостей матерія приходить до вершини свого розвитку – породження «духу»; що це за внутрішню силу закладено у «фундаменті» матерії, яка закономірно спонукала до виникнення мислення, волі, емоції тощо?

Відображення та його форми. Природничі науки на це відповідають однозначно: «Такою властивістю матерії є властивість відображення». Отже, відображення – це та «ниточка», тримаючись за яку можна вийти на розв'язання проблеми свідомості. Що ж таке відображення? *Відображення – це універсальна якість матерії, процес та результат взаємодії, при якому особливості одного об'єкта в іншій формі відтворюються в особливостях другого об'єкта.* Оскільки взаємодія притаманна всім матеріальним об'єктам, то й відображення слід розглядати як загальну властивість матерії. Взаємодія предметів ніколи не минає безслідно, обов'язково залишаються наслідки. Причому необхідними умовами відображення виступають схожість і відповідність із відображуваним.

У розвитку відображення як загальної властивості матерії можна умовно вирізнити такі великі етапи: відображення в неживій природі, відображення в живій природі та відображення на соціальному рівні. Цим етапам відповідають такі форми відображення.

Фізико-хімічне відображення відбувається за законами механіки, фізики, хімії. Таке відображення має пасивний характер. Слід не оцінюється об'єктом, на якому він з'явився. Особливість фізико-хімічного відображення полягає у тому, що воно може здійснюватися тільки в безпосередньому контакті. Наслідки таких контактів несуть певну

інформацію про характер взаємодії. Річні кільця на зрізі дерева, наприклад, можуть розповісти про кліматичні умови в різні роки. Тому важливою рисою будь-якого відображення є інформативність. Один об'єкт залишає про себе пам'ять в іншому, і ця пам'ять зберігається протягом певного часу. Отже, відображення – це загальна властивість матерії, яка полягає в інформаційному відтворенні особливостей відображуваного предмета.

Фізіологічне відображення виникає на початковій сходинці розвитку живої природи і притаманне одноклітинним структурам. Простішою формою такого відображення є подразливість. Ця властивість живих організмів вибірково реагувати на фізико-хімічні чинники виявляється в активних реакціях на чинники, які мають безпосереднє біологічне значення для організму. Разом із тим організм не помічає їх, якщо дія не спрямована прямо на нього. На основі подразливості можливе лише пасивне пристосування до середовища. Це означає, що найпростіший організм тільки обирає більш сприятливі умови існування серед наявних, але сам їх не шукає і тим більш не створює.

Психічне відображення виникає на більш високому етапі розвитку живої природи. Особливе значення мало виникнення нервових клітин, які спеціалізувалися на аналізі сигналів від зовнішніх подразнень. Поступово відбувається диференціація функцій між нервовими клітинами. Одні спеціалізуються на сприйнятті світлових сигналів, другі – звукових, треті – смакових і т. д. Отже, виникають окремі спеціалізовані органи чуття і розгалужена нервова система, яка узгоджує їх діяльність. Це знаменує появу окремої форми відображення – чутливості, тобто відображення у формі відчуттів, сприйняття та уявлень. Поява чутливості означає перехід від пасивного пристосування до активної пошукової орієнтаційної діяльності, яка здійснюється у формі спадкової інстинктивної або індивідуально набутої поведінки. Інстинктивне відображення характерне для всіх безхребетних. Воно полягає у тому, що в стереотипних ситуаціях усі представники певного біологічного виду поведуться однаково. На перший погляд їхні дії здаються свідомими і цілеспрямованими, але насправді вони зумовлені спадковими механізмами і втрачають усякий сенс, якщо змінити умови.

На якісно вищій щабелі піднімається відображення хребетних, в яких з'являються головний мозок і центральна нервова система. Спосіб відображення навколишнього світу за допомогою головного мозку називається психікою. Її сутність полягає в тому, що у високооргані-

зованих тварин, крім безумовних рефлексів (інстинктів), утворюються також умовні рефлекси, які стають основою більш складної індивідуально набутої і орієнтаційної поведінки. Умовні рефлекси – це тимчасові нервові зв'язки, які виникають унаслідок того, що організм протягом певного часу піддається дії одних і тих самих або схожих чинників. Механізм їх дії спирається на відкритий видатним російським ученим Іваном Павловим принцип «зворотного зв'язку», завдання якого – постійно повідомляти мозок про те, що відбувається в керованій ним системі та навколишньому середовищі. Причому йде сигналізація не тільки про роботу того чи іншого органу, а й про ефект цієї роботи, що дає можливість коригувати свою поведінку. Отож, умовні рефлекси виконують роль сигналізатора, попереджаючи про події, які повинні відбуватися, що є необхідною умовою «випереджального відображення».

Відображення у формі свідомості. Її носієм є людина, яка вийшла з надр тваринного царства. Психіка тварин була тією біологічною передумовою, на якій розвивалася людська свідомість. Незважаючи на генетичну спільність психіки людини з психікою тварин, їх відображення не слід ототожнювати. Свідомість – це вища форма відображення, яка має принципово інший характер і виявляється:

по-перше, у тому, що більш глибокого й усвідомленого змісту набуває чуттєве відображення, тобто над відображенням виникає своєрідна надбудова – абстрагування, яке полягає в розумовому ізолюванні, вирізненні певного предмета, відношення, властивості із сукупності предметів, відношень, властивостей. Абстрагування є способом перероблення споглядання та уявлень у поняття. Воно розчленовує, розриває, омертвляє, обрублює, схематизує цілісну рухому дійсність. В окремо взятій абстракції суб'єкт відходить від дійсності, проте саме це забезпечує вивчення окремих сторін предмета в чистому вигляді і, таким чином, проникнення в їхню сутність;

по-друге, у тому, що свідомість відображає світ не в чуттєво-наочних, а в ідеальних образах. Що це за образи? Що таке ідеальне? При розгляді категорії «ідеальне» треба мати на увазі, що ідеальне характеризує насамперед гносеологічне ставлення свідомості до буття, виявляючи принципову відмінність між відображенням і відображуваним, образом і об'єктом. Ця відмінність полягає у тому, що ідеальні образи, які відтворюють властивості реальних об'єктів, самі цих властивостей не мають. Ідеальному образу не притаманні ніякі фізичні,

хімічні та інші ознаки матеріальних об'єктів. Вони не мають ні просторових розмірів, ні геометричних форм, ні об'єму, ні маси та ін. Образ троянди не пахне, а від образу вогню навіть цигарку не запалиш. Ідеальне – це те, що існує і водночас не існує. Його немає як особливої субстанції, що існує поряд із матерією, але воно є як суб'єктивна реальність. Суб'єктивність означає, що ідеальне завжди належить суб'єкту, людині або групі людей і не існує без свого носія, тому на змісті образів і понять свідомості позначаються особливості життєвого досвіду його носія, його інтереси, почуття, настрої, переживання тощо. Суб'єктивність також означає неповноту відображення, яка пов'язана з тим, що у відчуттях дається не дзеркальна копія, а більш-менш наближене відтворення властивостей предмета;

по-третє, у тому, що людське відображення має не пристосувальний, а активно-перетворюючий характер. Людину не задовольняє те, що їй дала природа, і вона прагне змінити життя так, аби воно відповідало її потребам. Це людина передусім здійснює у своїй свідомості. Зміст свідомості так чи інакше практично реалізується. Але перед цим він набуває характеру задуму, або ідеї. Ідея – не тільки знання, а й планування того, що має бути. Ідея – поняття, орієнтоване на практичну реалізацію. Людина спочатку у свідомості створює, конструює нове – проекти будівель, машин, технологічні процеси, а потім втілює їх у дійсність за допомогою праці. Потреби людини, відображаючись у свідомості, набувають характеру мети, тобто ідеальної моделі бажаного майбутнього. Реалізуючись у практичній діяльності, мета матеріалізується в предметній формі, у формах реально існуючих предметів, яких раніше не існувало в природі. Такою є коротка характеристика вищої форми відображення.

Походження свідомості. Свідомість з'явилася внаслідок еволюційного ускладнення матерії. До того ж у цьому складному, такому, що охоплює мільярди років, розвитку можна виокремити два якісних стрибки: перехід від неживого до живого і перехід від живого до мислячого. Унаслідок другого стрибка виникла свідомість. Це стало можливим у результаті того, що з'явилися певні біологічні передумови та соціальні підстави.

Біологічні передумови умовно можна поділити на загальні й безпосередні. Загальні передумови стосуються виникнення й еволюції життя на Землі: виникнення живих організмів, диференціація живої матерії, виникнення нервової клітини і нервових систем тощо. Завдяки цим передумовам була створена реальна біологічна основа для уможливлення вищої форми відображення – свідомості.

До безпосередніх біологічних передумов свідомості належать:

1) *тілесна організація людиноподібних істот*. Тут мали значення передусім прямоходіння, розвиток та вивільнення передніх кінцівок. Це наблизило людиноподібну істоту до трудових операцій;

2) *перша сигнальна система вищих тварин* (розвиток звукових та рухових засобів інформації). В історичному плані сигнальна система мавп стала своєрідною прелюдією мовного спілкування;

3) *головний мозок, розвинена нервова система вищих тварин*. Еволюцію мозку у вищих тварин можна простежити на таких прикладах. Об'єм мозку у дріопітека або шимпанзе був 400 см³; у пітекантропів (Ява) – 900 см³; у китайських давніх людей, або синантропів, – близько 1050 см³; у неандертальця – 1300–1400 см³. Об'єм мозку сучасної людини – 1400–1600 см³, середня вага – 1400 г, відношення ваги мозку до ваги тіла – 1 : 40, складність внутрішньої структури мозку – 12–15 млрд клітин.

Перелічені біологічні передумови, які сприяли виникненню свідомості людини, тільки підготували можливість появи нового явища. Вирішальну роль у виникненні і розвитку свідомості відіграли *соціальної умови*.

Першим обумовлюючим чинником становлення свідомості стала *праця*. Під час процесу виготовлення елементарних знарядь праці людина почала вирізняти загальні зв'язки та відносини в предметах праці. Так, з часом вона стала усвідомлювати, що ріже не тільки цей гострий предмет, а й гострий предмет узагалі; не тільки тертя цих кусків дерева дає вогонь, а й тертя взагалі тощо. Трудовий процес підштовхував майбутню людину абстрагуватися, робити узагальнення, тобто відвертати основні ознаки предмета від самого предмета і формувати поняття. За допомогою засобів праці, які водночас виступали і засобами пізнання, людина осягала властивості об'єктивного світу, виготовляючи засоби праці, в яких закріплювалися виявлені властивості предметів, людина вчилася в думках виокремлювати їх. Логіка чуттєво-предметної діяльності фіксувалась у голові і перетворювалась на логіку мислення. Людина вчилася думати. Так поступово формувався логічний образ предмета, а праця людини набувала усвідомленого характеру. Археологічні знахідки свідчать про те, що мислення людини було вплетене в її трудову діяльність, а з розвитком свідомості ставало більш опосередкованим і абстрактним. Зароджуючись і розвиваючись у праці, свідомість утілюється в праці, створюючи предметний світ олюдненої природи, світ культури.

Другим чинником виникнення та розвитку свідомості є *мовне спілкування, мова*. Мова виникла в колективі первісних людей. Аби загальними зусиллями вирити яму, замаскувати її, загнати в неї звіра і вбити його, мисливці повинні були багато чого повідомити один одному. І життя примусило їх цьому навчитися. Різноманітність інформації, яку слід було передати один одному, вимагала певних знаків.

Знак мав бути загальним для певного класу речей і дій та загальним для всіх учасників трудового процесу. Жести не задовольняли цим вимогам. Їх може прийняти та зрозуміти лише той, хто їх бачить. У колективній же праці, звісно, беруть участь і ті, хто не бачить один одного. Ось чому виникла необхідність у звуковій системі знаків. Звуковою системою знаків, за допомогою яких здійснюється спілкування, і є мова. Вона складається з різних слів, умовних звукових знаків та виконує подвійну функцію: це і засіб спілкування, і знаряддя мислення. Слова виступають не тільки умовними знаками різних предметів і процесів, – вони також фіксують наші думки про ці предмети. Тільки за допомогою мови (усної, письмової або художньо-образної) людина може сформулювати і виразити свої думки.

Разом із тим мова – не просто засіб фіксації і передавання думок, вона є необхідною умовою і знаряддям процесу мислення. Процес мислення – це процес оперування абстрактними поняттями, які умовно закодовані у відповідних словах. Формулюючи думку, людина нібито подумки промовляє відповідні слова, відшукуючи найкращу форму для її втілення. Неможливо завершити думку без її відповідного словесного (вербального) оформлення. Іноді, щоправда, може виникати ілюзія, що формування думки передують її словесному оформленню. Людині здається, що думка в неї цілком визріла, тільки вона не може поки що чітко її висловлювати. Однак нечіткість і невиразність у висловлюваннях свідчать про нечіткість і незрілість думки. І навпаки, ясна і чітка за змістом та струнка і злагоджена за формою думка висловлюється в дохідливих і зрозумілих судженнях. Таким чином, процес мислення неможливий без мови, яка виступає формою реальності думки.

Третім чинником виникнення свідомості є *общинний характер життя людей*. Свідомість – продукт суспільства і суспільного розвитку. Поза суспільством не було, немає і не буде свідомості. Свідченням того, що без общинних відносин свідомість неможлива, є випадки (їх понад 50), коли дітей «виховували» тварини. У таких дітей не вияви-

лося ніяких ознак свідомості. Яким же чином соціальність формувала свідомість людей? У процесі трудової діяльності люди вступають один з одним у ті чи інші форми стосунків, взаємовідносини спілкування, які можуть бути виробничими або особистими. Спілкування є однією із необхідних усезагальних передумов формування і розвитку особи, її свідомості, суспільства в цілому. Адже якщо ми під спілкуванням розуміємо взаємодію суспільних суб'єктів (класів, груп, особистостей), то між ними, безперечно, відбувається обмін інформацією, досвідом, здібностями, навичками, уміннями тощо. Спілкування – одна із умов соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки одержує раціональну інформацію, формує способи діяльності, а й шляхом наслідування та переймання засвоює людські емоції, почуття, форми поведінки.

Отже, для виникнення свідомості були необхідні певні біологічні передумови, хоча вони безпосередньо і не створюють її. Свідомість виникає на соціальній основі, є продуктом суспільства і суспільного розвитку. Та передусім свідомість – це функція людського мозку. То якими ж є фізіологічні основи свідомості і що то за механізм, який змушує її функціонувати?

Учення про діяльність мозку розвивали низка видатних учених, таких як Іван Сеченов, Іван Павлов, Микола Введенський, Олексій Ухтомський, Левон Орбелі. Своїми працями вони довели, що свідомість є функцією того особливо складного шматочка матерії, який називається мозком людини. Мозок людини, за словами Сеченова, «найдивовижніша машина у світі», це найтонший нервовий апарат, найвища форма організованої матерії у відомій нам частині всесвіту. Він є також центральним пунктом організму. За допомогою численних чуттєвих та рухомих нервів (периферійна нервова система) мозок зв'язаний із системою відчуттів, які запозичують інформацію із зовнішнього середовища та органів, що здійснюють відповідні реакції організму (м'язів, залоз, судин та ін.). Одержавши нервові імпульси, які свідчать про стан зовнішнього середовища та внутрішній стан організму, мозок регулює складні взаємовідносини організму із змінюваними умовами середовища.

У самому апараті головного мозку виокремлюють декілька блоків, які відрізняються один від одного за своєю будовою, зв'язками та функціями. Спільна робота всіх блоків створює складну вищу нервову діяльність. Це своєрідний психофізіологічний процес. Психічне окремо від фізіологічного не існує. Фізіологічне є матеріальним субстратом,

матеріальним носієм психічного; психічне є результатом, продуктом, властивістю цього фізіологічного. Вони пов'язані один з одним, складаючи єдиний психофізичний процес, обумовлюючи один одного своїм існуванням. Не можна відділяти мислення від матерії, яка мислить.

Мозок – не джерело свідомості. Між мислячим мозком і власне мисленням має місце відношення не причини і наслідку, а органу і функції. Людський мозок – це орган свідомості, а свідомість – його основна функція. Причому мислить, усвідомлює не мозок сам по собі, а людина за допомогою мозку. Свідомість відображає не структуру та зміст мозку і не фізіологічні процеси, що відбуваються у ньому, а насамперед зовнішній світ. Таким чином, свідомість людини, її психіка є продуктом фізіологічної діяльності мозку, властивістю мозку і поза цією фізіологічною діяльністю не існує.

Завершуючи розгляд першого питання розділу, виокремимо головне: 1) свідомість – властивість високоорганізованої матерії; 2) свідомість – вища форма відображення дійсності, ідеальний образ матеріального світу; 3) свідомість – продукт суспільно-історичного розвитку й ускладнення матерії; 4) свідомість – регулятор цілеспрямованої діяльності людини.

Отже, *свідомість – це специфічно людське відображення і духовне освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії – людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, утриманні, зберіганні та переробленні інформації, виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, активному управлінні цією діяльністю.* Свідомість є суспільно-історичним продуктом. Вона виникає разом із людським суспільством у процесі становлення і розвитку трудової діяльності та мови, формуючись тільки в умовах соціального середовища, постійного спілкування індивідів між собою.

■ § 2. Структура та функції свідомості

Свідомість як внутрішній світ людини має свою структуру. Аби її розглянути, слід передусім звернути увагу на таку обставину. Нерідко поняття «свідомість» ототожнюється з поняттям «психіка людини». Це робиться помилково. Психіка – більш складне утворення. Воно включає дві сфери відображення – свідомість та несвідоме. Вважається, що *несвідоме – це сукупність психічних явищ, станів та дій, які перебу-*

вають поза сферою розуму. До несвідомого належать у першу чергу інстинкти – сукупність природжених актів поведінки людини, які створюються внаслідок тривалої еволюції і спрямовані на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти. До структури несвідомого входять також інтуїція і автоматизми, які можуть зароджуватися у сфері свідомості і з часом поринати у сферу несвідомого. Інтуїція – це знання, яке виникає без усвідомлення шляхів і умов його одержання, через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд. Автоматизми – складні дії людини, які, первинно утворюючись під контролем свідомості, унаслідок тривалого тренування і багаторазового повторювання набувають несвідомого характеру. Несвідомими також є сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності тощо. Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності навантаження на свідомість зменшується, а це, у свою чергу, розширює поле творчих можливостей людини. Сучасна наука оперує й поняттям підсвідомого. Підсвідоме – це особливий пласт або рівень несвідомого. До нього належать психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами єдиної психічної реальності людини; між ними досить часто виникають суперечності, іноді конфлікти, але вони взаємопов'язані, взаємодіють та здатні досягти гармонійної єдності. У несвідомому закладено широкі можливості для раціоналізації людської життєдіяльності, особливо це стосується творчої діяльності суб'єкта. Ця обставина слугує основою формування ірраціоналістичних філософських учень. У цих ученнях основними у людській поведінці вважаються різні форми несвідомого: інстинкти, інтуїція та ін. Однак багато філософських шкіл займають іншу позицію. Вони вважають, що первинною у людській психіці є свідомість, яка, «живлячи» і значною мірою формуючи несвідоме, у цілому здатна його контролювати, а також визначати загальну стратегію поведінки людини.

Структура свідомості. Які ж елементи входять до структури свідомості? Структурність свідомості значною мірою має досить умовний характер. Річ у тім, що елементи свідомості тісно взаємопов'язані один з одним. Однак за всієї умовності у свідомості можна вирізнити такі три елементи.

Першим елементом є *знання*. Це головний компонент, ядро свідомості, засіб її існування. *Знання – розуміння людиною дійсності, відо-*

браження її у вигляді усвідомлених чуттєвих і абстрактних логічних образів. Завдяки знанням людина може «охопити», осмислити все те, що її оточує і становить предмет пізнання. Знання зумовлює такі властивості свідомості, як спроможність через предметну діяльність цілеспрямовано «творити світ», передбачати перебіг подій, виявляти творчу активність. Іншими словами, свідомість – це ставлення до дійсності у формі знань з урахуванням потреб людини.

Другим важливим елементом структури свідомості є *емоції*. Людина пізнає навколишній світ не з холодною байдужістю автомата, а з почуттям задоволення, ненависті або співчуття, захоплення або обурення. Вона переживає те, що відображає. *Емоції або стимулюють, або загальмовують усвідомлення індивідом реальних явищ дійсності*. Те, що тішить око, легше запам'ятовується. Але іноді надмірно «райдужне» сприйняття світу може осліпити, породити ілюзії, видати бажане за дійсне. Деякі, особливо негативні, емоції чинять опір збереженню ясності розуму. Почуття страху, наприклад, стає перешкодою на шляху усвідомлення людиною того, що відбувається. Вищим рівнем емоцій є духовні почуття (наприклад, почуття любові), які формуються внаслідок усвідомлення зв'язків особи з найсуттєвішими соціальними та екзистенціальними цінностями. Почуття характеризуються предметним змістом, постійністю, незалежністю від наявної ситуації. Емоційна сфера справляє значний вплив на всі вияви свідомості людини, виконує функцію основ діяльності.

Третім структурним елементом свідомості є *воля – усвідомлене цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності*. Це здатність людини мобілізувати і спрямовувати свої психічні та фізичні сили на досягнення мети, вирішення завдань, що постають перед її діяльністю і вимагають свідомого подолання суб'єктивних і об'єктивних труднощів та перешкод. Виготовлення знарядь людиною – перша і найголовніша школа формування волі. Воля і мета взаємодоповнюють одна одну. Без волі не можна досягти мети; без доцільної діяльності немає волі. Воля – усвідомлені прагнення та спонукання до дії. Однак для людини характерні і неусвідомлені спонукання. Іноді трапляється так, що людина кудись поривається, а куди і навіщо – сама не знає. Така підсвідома регуляція залишилася від тварин.

Слід також наголосити і на такому елементі, що входить до структури свідомості, як *мислення*. *Мислення – процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненим та опосередкованим відображенням дійсності*. Цей процес завершується створенням

абстрактних понять, суджень, які являють собою відображення суттєвих, закономірних відносин речей на основі відомого, відчутного на дотик, почутого та ін. Завдяки розумовій діяльності ми проникаємо в невидиме, у те, що не сприймається на дотик і що не можна почути. Мислення дає нам знання про суттєві властивості, зв'язки та відносини. За допомогою мислення ми переходимо від зовнішнього до внутрішнього, від явища до сутності речей, процесів.

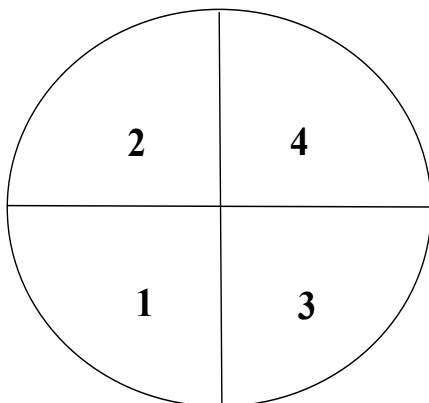
До структури свідомості входять також увага та пам'ять. *Увага – форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості та зосередженості на певних об'єктах. Пам'ять – психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні та відтворенні в мозку індивіда його минулого досвіду.* Основними елементами пам'яті є запам'ятовування, збереження, відтворення та забування.

У суб'єктивній реальності людини має місце така важлива підструктура, як самосвідомість. *Самосвідомість – це усвідомлення людиною себе як особистості, усвідомлення своєї здатності приймати самостійні рішення і вступати на цьому ґрунті у свідомі відносини з людьми та природою, нести відповідальність за прийняті рішення та дії.* Іншими словами, це цілісне оцінювання самого себе, свого морального обличчя, власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей та ін.; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання для суб'єкта є він сам і його свідомість. Отже, людина – самооцінююча істота, яка без цієї характеристичної дії не змогла б визначити себе і знайти своє місце в житті.

Розуміння людиною свого внутрішнього стану, її здатність до самоконтролю приходять не одразу. Самосвідомість поряд із такими духовними елементами особистості, як світогляд, здібності, характер, інтенси, формується під впливом соціального середовища, яке потребує від особистості контролю над своїми діями і відповідальності за їх результат. Рівень свідомості значною мірою залежить від того, які вимоги ставляться перед особою і які соціальні цінності культивуються в даному середовищі. Основною вимогою тут виступає те, що людина сама повинна контролювати свої дії і відповідати за їх наслідки.

Як уже зазначалося, усі перелічені структурні елементи свідомості перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії. Для усвідомлення цього взаємозв'язку схематично зобразимо структуру свідомості. Умовно, з пізнавальною метою поділимо свідомість на чотири сектори.

Сектор 1 – знання, одержані на основі тілесно-перцептивних здібностей (від лат. *perceptio* – уявлення, сприйняття). До таких здібностей належать відчуття, сприйняття та конкретні уявлення, за допомогою яких людина одержує первинну інформацію про зовнішній світ, своє власне тіло тощо. *Головною метою і регулятором* функціонування цієї сфери свідомості є орієнтація людського тіла у просторі і часі, а також доцільність поведінки людського тіла у світі.

Із *сектором 2* співвідносяться *логіко-понятійні компоненти свідомості*. Він функціонує на базі оброблення інформації, яка міститься у секторі 1. За допомогою мислення людина виходить за межі безпосередньої чуттєвості і проникає в саму сутність об'єктів; це сфера загальних понять, аналітико-синтетичних розумових операцій і логічних доказів. *Головною метою і регулятором* функціонування цієї сфери свідомості є істина.

Сектори 1 і 2 утворюють *зовнішньопізнавальну складову свідомості*, де суб'єктивні і змістовні компоненти психічного світу перебувають у знятому стані, утворюють «ліву половину» свідомості людини.

Сектор 3 можна пов'язати з *емоційним компонентом свідомості*, позбавленим безпосереднього зв'язку із зовнішнім світом. Це сфера особистих переживань, спогадів, передчуттів. Сюди входять:

- *інстинктивно-афектні стани* (переживання, передчуття, галюцинації, стреси);
- *емоції* (гнів, страх, захоплення);
- *відчуття* (насолода, огида, любов, ненависть, симпатії).

Головним регулятором і метою функціонування такої сфери свідомості буде те, що Фрейд називав «принципом утіхи», тобто задоволення тілесних потреб.

Сектор 4 може бути співвіднесений із *ціннісно-мотиваційним компонентом* свідомості людини. Це вищі мотиви діяльності і духовні ідеали особистості, а також здатність до їх формування та усвідомлення у вигляді фантазії, продуктивної уяви, інтуїції. *Метою і регулятором* такої сфери свідомості виступають краса, правда та справедливість, тобто цінності.

Сектори 3 і 4 утворюють ціннісно-емоційну складову свідомості, де предметом виступають власне та інші *Я*, а також продукти їх творчої самореалізації у вигляді текстів, музики, живопису, архітектури.

Така структура свідомості співвідноситься з півкульною асиметрією головного мозку людини, де зовнішньопізнавальна складова свідомості відповідає діяльності лівої аналітико-дискурсивної півкулі, а ціннісно-емоційній складовій свідомості – інтеграційно-інтуїтивна діяльність правої півкулі головного мозку.

Функції свідомості. Як бачимо, структурні елементи свідомості перебувають у взаємозв'язку та взаємодії. Саме це і забезпечує свідомості низку життєво важливих для людини функцій.

Головною функцією свідомості є *пізнавальна*, або *відображувальна*, тобто здатність індивідуума одержувати знання про навколишній світ і про себе. Як пізнавальна діяльність свідомість починається з чуттєвого образного пізнання і сягає аж до абстрактного мислення. На етапі чуттєвого (емпіричного) пізнання накопичується різноманітний фактичний матеріал, який пізніше узагальнюється за допомогою абстрактного мислення, проникаючи в такий спосіб у сутність найскладніших явищ і встановлюючи об'єктивні закономірності, яким вони підлягають. Ця функція є всеохоплюючою, і з неї випливають усі інші. Пізнавальна функція має не пасивний, а активний, евристичний характер, тобто у свідомості є властивість випереджального відображення дійсності.

Пізнавальна функція свідомості зумовлює *аккумулятивну (накопичувальну) функцію*. Вона полягає у тому, що в пам'яті людини накопичуються знання, одержані нею не тільки з безпосереднього, особистого досвіду, а й такі, що здобуті її сучасниками або попередніми поколіннями людей. Ці знання у міру необхідності актуалізуються, відтворюються та слугують засобом реалізації інших функцій свідомості. Чим багатша пам'ять людини, тим легше їй прийняти оптимальне рішення.

Ще однією функцією свідомості є *функція аксіологічна (оціночна)*. Людина не тільки дістає дані про зовнішній світ, а й оцінює їх з точки зору своїх потреб та інтересів. Свідомість, з одного боку, є формою об'єктивного відображення, формою пізнання дійсності як незалежної від людських прагнень та інтересів. Результатом і метою її як пізнавальної діяльності є одержання знань, об'єктивної істини. З другого боку, свідомість убирає в себе вияв суб'єктивного до дійсності як до світу свого життя, його оцінку, усвідомлення свого знання і себе. Результатом і метою ціннісного ставлення до світу є досягнення сенсу існуючого, міри відповідності світу та його виявів людським інтересам і потребам, сенсу власного життя. Якщо мислення, пізнавальна діяльність потребує здебільшого ясного вираження знання, додержання логічних схем оперування ними, то ціннісне ставлення до світу і його усвідомлення вимагає особистих зусиль, власних роздумів та переживання істини.

Оціночна функція безпосередньо переходить у *функцію цілепокладання (формування мети)*. Здатність до цілепокладання – специфічно людська здатність, що становить кардинальну характеристику свідомості. *Ціль – ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет; це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини*. Цілі формуються на базі всього сукупного досвіду людства і сягають вищих форм вияву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Цілеспрямована діяльність людини обґрунтована її невдоволеністю світом і потребою змінити його, надати йому такої форми, яка необхідна людині, суспільству.

Вищі можливості свідомості виявляються у *творчій (конструктивній) функції*. Цілепокладання, тобто усвідомлення того, «для чого» і «заради чого» людина здійснює свої дії, – необхідна умова будь-якого свідомого вчинку. Проте, як зазначав ще Гегель, суть справи вичерпується не своєю ціллю, а своїм здійсненням. Реалізація цілі передбачає застосування певних засобів, тобто того, що створюється та існує заради досягнення цілі. Людина створює те, що природа до неї не породжувала. Вона створює принципово нове, будує новий світ.

Дуже важливою функцією є *функція комунікативна (зв'язку)*. Вона зумовлена тим, що люди беруть участь у спільній праці і потребують постійного спілкування. Цей зв'язок думок здійснюється через мову (звукову), технічні засоби (тексти, закодовану інформацію). Слід мати

на увазі, що в письмових текстах (книгах, журналах, газетах та ін.) викладено не знання, а лише інформацію. Аби інформація стала знаннями, вона повинна бути суб'єктивованою. Ось чому поширення газет, журналів є лише умовою, але не гарантією того, що викладена в них інформація стане знаннями. Необхідні додаткові зусилля, спрямовані на перетворення інформації на знання – суб'єктивне надбання.

Завершує логічний цикл свідомості особистості *регулятивна (управлінська) функція*. На підставі оцінювання чинників і відповідно до поставленої мети свідомість регулює, упорядковує дії людини, а потім і дії людських колективів. Регулятивна функція свідомості вплетена у взаємодію людини з навколишнім середовищем і виступає у двох формах: спонукальної та виконавчої регуляції. Ідейний зміст спонукальних мотивів поведінки та діяльності людей має дуже важливе значення. У міру того, як ідеї набувають спонукальної сили, людина здійснює вчинки свідомо, цілеспрямовано, за своїми переконаннями. Виконавча регуляція приводить діяльність людей у відповідність з їх потребами, забезпечує розміреність мети та реальних засобів її регуляції.

Такі головні функції свідомості. Тільки їх гармонійний розвиток формує справді цілісну в інтелектуальному та духовному плані особистість.

На початок XXI ст. учені багато зробили для того, аби передати окремі функції інтелекту інформаційним машинам. Уже зараз комп'ютери виконують складну роботу: перекладають з однієї мови на іншу, керують літаками, ведуть потяги, грають у шахи тощо, вони здійснюють деякі логічні операції, притаманні людському мозку. Виникає питання: чи не можна створити таку машину, яка могла б повністю замінити людський розум?

З точки зору технічних можливостей і справді не слід установлювати межу вдосконалення інформаційних машин. Проте аналогія між тими операціями, що їх здійснюють машини, і тими, що відбуваються в мозку людини, не дає підстав для визнання за машинами здатності мислити. По суті, машина відтворює тільки один аспект нашого мислення – формально-логічний, тоді як реальне мислення людини – це і воля, і емоції, і інтуїція, і мрія, і фантазія та інші складові. Багатство внутрішнього світу людини є наслідком багатства і різнобічності її суспільних зв'язків. Отже, аби повністю змоделювати свідомість людини, її структури та всі її функції, недостатньо відтворення тільки структури мозку. Для цього треба було б відтворити весь історичний

шлях розвитку людини, забезпечити її всіма потребами, у тому числі політичними, моральними, естетичними. Усе це свідчить про обмеженість можливостей сучасних кібернетичних пристроїв у вирішенні складних пізнавальних завдань. Вони є чимось більшим, ніж засіб механізації та автоматизації тих сторін інтелектуальної діяльності, що пов'язані з чіткими правилами перероблення інформації. І саме в цьому полягає їх значення.

Висновки до розділу 6

1. Виникнення і функціонування свідомості є складним і тривалим процесом, який пов'язаний, з одного боку, з еволюцією форм відображення в живій природі, а з другого – із соціальною формою руху матерії, завдяки чому свідомість набуває соціальної сутності. Вона може бути розкрита лише шляхом аналізу суспільних чинників, які сприяли становленню такого явища, як свідомість.

2. За статусом буття свідомість є ідеальною (на протизагу фізичному, чуттєво-матеріальному). Це означає, що вона формує завершені, кінцеві та еталонні предметні характеристики реальності, набуваючи здатності вимірювати та оцінювати будь-що. З другого боку, це означає, що свідомість не має просторово-часових вимірів.

3. Могутність та унікальність свідомості яскраво виявлені в її складній будові, котра розкривається через систему функцій, єдність яких зрештою і забезпечує людині особливий спосіб буття.

Контрольні запитання

1. У чому полягають труднощі розв'язання проблеми свідомості?
2. Що таке свідомість, як вона співвідноситься із матерією?
3. Що таке гілозоїзм та вульгарний матеріалізм?
4. Чи можна зрозуміти природу людської свідомості, якщо вивчати тільки мозок?
5. Як ви розумієте співвідношення відображення та свідомості?
6. Яким є співвідношення свідомості та ідеального?
7. У чому полягає роль праці у виникненні та розвитку свідомості?

8. Визначте історичну роль мови, спілкування і спільної діяльності у формуванні та розвитку свідомості.
9. Як слід розуміти суспільно-історичну сутність свідомості?
10. Що притаманне свідомості як відображенню дійсності та активної внутрішньої діяльності?
11. Що означає положення про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й створює його?
12. У чому виявляються активність свідомості, її творчий характер?
13. Що таке психіка? Які структурні ідеальні елементи входять до психіки людини?
14. Яку роль у житті людини відіграє несвідоме?
15. Охарактеризуйте структуру свідомості.
16. Що таке самосвідомість?
17. Які основні функції свідомості?